

1 OBCE A JEJICH SOCIÁLNĚ VYLOUČENÉ LOKALITY

První kapitola by měla poskytnout obecný přehled pojmů a teoretických východisek, na kterých je publikace založena, tak aby byly tyto již srozumitelné pro zkoumání fenoménu sociálního vyloučení a sociální integrace, které budou předmětem dalších kapitol. Pro celkové porozumění tématu není možné opominout pojem sociální vyloučení, jeho historický kontext a aktuální chápání, odlišnost pojmů sociální vyloučení a chudoba, které jsou spolu sice úzce propojeny, nicméně se nejedná o synonyma. Pozornost zde bude věnována také fenoménu sociálně vyloučených lokalit, odlišností sociálně vyloučených lokalit od lokalit jiných – „nevyločených“ – i tématům, která přináší samotné symbolické označení určitého území nálepkou „sociálně vyloučená lokalita“.

Ačkoliv není ústředním tématem této práce koncept etnicity a jeho různá pojetí, nelze jej v současné diskusi o fenoménu sociálně vyloučených lokalit zcela pominout. Řada diskusí, vedených ať již na odborné, politické či laické úrovni, se od tématu sociálního vyloučení mnohdy stáčí k Romům a vztahu etnicity a sociální exkluze, proto nelze zde tento fakt zcela pominout a bude tématu věnována krátká odbočka od hlavní linie textu představovaná podkapitolou 1.2.

Následně se vrátím k hlavní linii a klíčovému pojmu celé knihy, integraci. Pojem sociální exkluze, resp. sociální vyloučení používám pro označení a popis jedné ze dvou částí dezintegrované obce. Mým ústředním tématem je však integrace, přesněji integrační programy působící na vztah vyloučených a nevyločených částí obce a jejich úspěšnost. Představím proto koncept integrace včetně jednotlivých dimenzí tohoto procesu a konkrétní projevy těchto dimenzí ve vztahu obce a sociálně vyloučené lokality/vyloučených lokalit. Vedle integrace považuji za důležité věnovat pozornost i jejím alternativám v podobě asimilace, segregace a marginalizace a jejich vztahu k integraci. Rovněž se zaměřím na odlišení integrace od inkluze. Tyto se mohou vzájemně podporovat, mohou fungovat coby alternativy, nebo může fungovat jedna nezávisle na druhé. Věnovat pozornost alternativám integrace je důležité proto, jak uvidíme později, že některé programy, které jsou navenek deklarovány jako integrační, ve skutečnosti skrývají směřování odlišné.

V závěru této kapitoly se zmíním o možných pojetích lokální politiky a o její kompatibilitě s politikami celostátními. Jelikož zaměřuji pozornost na integrační programy, považuji za důležité uvažovat rovněž o politickém prostředí, v němž tyto programy vznikají a jsou realizovány.

Kapitola nese název „Obce a jejich sociálně vyloučené lokality“. Představitelé některých obcí by se možná proti takovému spojení ohradili ve snaze se od takto označovaných lokalit na území své obce distancovat. Nicméně považuji název za výstižný právě proto, že sociálně vyloučená lokalita tvoří součást obce stejně jako jakákoliv jiná její část a obyvatelé lokality jsou obyvateli obce stejně jako lidé v místech, která se s tímto označením nespojují. Nezanedbatelný je také fakt, že řada obcí, jak si ukážeme později, uplatňuje cíleně politická opatření, která přispívají k vytváření sociálně vyloučených lokalit nebo k udržování jejich obyvatel v segregaci od ostatních částí obce a jejich obyvatel.

1.1 Sociální vyloučení a sociálně vyloučené lokality

Pojmy sociální vyloučení a sociálně vyloučená lokalita jsou dnes již běžně užívanými nejen v odborných diskusích, ale i mezi laickou veřejností. Mnohdy jsou však zatíženy nánosem různých mýtů stojících na různých stereotypech. Proto považuji za nezbytné věnovat pozornost ukotvení těchto pojmů.

1.1.1 Koncept sociálního vyloučení

Termín sociální vyloučení se začal užívat v 70. letech 20. století ve Francii (Navrátil, 2003), odkud se rychle šířil do dalších států. Smyslem zavedení tohoto pojmu bylo zaměření pozornosti nejen na chudobu, která do té doby byla považována za hlavní příčinu problémů, ale také na další průvodní znaky, které dohromady tvoří složitý komplex problému sociálního vyloučení.

Sociální vyloučení se tedy nevyznačuje pouze jediným problémem (chudoba), ale jeho typickým znakem je právě kombinace různých problémů: nezaměstnanost, bydlení v kontextu lokality, nízké vzdělání, neschopnost hospodařit s penězi apod. Každý by sám o sobě mohl být zdánlivě snadno řešitelný ať už nástroji sociální politiky nebo sociální práce. Ale právě jejich kombinace a vzájemná provázanost tvoří spletitou síť sociálního vyloučení, kde je mnohdy obtížné identifikovat, co bylo původní příčinou a co důsledkem.

Mareš (2006) definuje sociální vyloučení jako nedostatečnou individuální nebo skupinovou participaci na ekonomickém, politickém a sociálním životě společnosti nebo jako nedostatečný přístup ke zdrojům, které jsou v dané společnosti běžným standardem.

Pierson (2010) považuje za znaky sociálního vyloučení chudobu a nízké příjmy, nedostatečný přístup na trh práce, řídkou nebo neexistující sociální podporu a sociální síť, vliv okolí (sousedství) a vyloučení ze služeb.

Chudoba a nízké příjmy ztěžují přístup ke zdrojům, které by mohly napomoci k překonání sociálního vyloučení. Jedná se o nízké příjmy jednotlivců a rodin a také o nízké průměrné příjmy připadající na obyvatele čtvrtí, v nichž žijí. Pierson (2010) poukazuje zejména na chudobu relativní, která je závislá na daném čase a prostoru, kdy, ačkoliv je v Evropě chudoba absolutní záležitostí spíše okrajovou, chudoba relativní stále narůstá. Dnes je možné za relativně chudou rodinu považovat například takovou, která si nemůže dovolit pořízení počítače, zatímco před dvaceti lety by takové měřítko relativní chudoby neobstálo. Tento konkrétní znak uváděný Piersonem s sebou nese další důsledky v podobě počítačové negramotnosti, která snižuje šance na úspěch při hledání zaměstnání u dospělých a ztěžuje přístup ke kvalitnímu vzdělání u dětí.

Ztížený přístup na trh práce a k placenému zaměstnání je jedním ze zdrojů chudoby. Zaměstnání je možné chápat jako využitelný zdroj pro překonání chudoby nejen díky tomu, že přináší jedinci finanční prostředky, ale je také zdrojem kontaktů. Pierson (2010) upozorňuje na situaci zejména rodičů samoživitelů, kteří získáním příjmu ze zaměstnání mnohdy svou finanční situaci výrazným způsobem nezmění, naopak jim nástup do zaměstnání přináší řadu praktických problémů, které musí řešit a z těchto důvodů zaměstnání opouštějí a zůstávají v chudobě a sociální izolaci.

Sociální sítě poskytující sociální oporu jsou důležitou složkou pro posílení participace na životě společnosti. Dle Piersona (2010) si toto v posledních dvaceti letech více uvědomují i sociální pracovníci, kteří vedle poskytování služeb klientům, věnují pozornost i vytváření neformálních struktur v lokálních společenstvích. Z různých možných kategorizací sociálních sítí uvádí Pierson (2010) členění na dva typy. Za prvé, „*Networks for getting by*“, které jsou uzavřené, poměrně stálé a zahrnují rodinu, přátele a sousedy, s nimiž je člověk v každodenním kontaktu a porozumění fungování těchto sítí je důležité pro porozumění sociální exkluze v daném prostředí. Za druhé, „*Networks for getting ahead*“ jako sítě vytvářené příležitostně, nahodile dle aktuální potřeby zahrnující zprostředkované známosti prostřednictvím dalších lidí, které slouží jako prostředek předávání informací a jsou využitelné jako zdroje třeba při získávání pracovních nabídek.

Význam sousedství neboli život v kontextu prostředí zahrnuje vztah lidí k lokalitě, ve které žijí, a zároveň její vnímání ze strany lidí vstupujících do tohoto prostoru zvnějšku. Prostor obydlený sociálně vyloučenými lidmi bývá od osídlení ostatních obyvatel oddělen ať už nějakou přírodní nebo urbanistickou překážkou – lesem či dálnicí. Určitá kvalita bydlení nebo stav veřejných prostranství bývá patrným znakem prostoru, v němž se koncentrují či jsou koncentrováni sociálně vyloučení či vylučovaní obyvatelé. Neudržovaný bytový fond i veřejné prostory snižují hodnoty všech nemovitostí v daném prostoru, které se mohou stávat prakticky neprodejnými. Obyvatelé se necítí být svázáni s místem svého bydliště, necítí se v něm bezpečně, což se projevuje v nízké participaci při řešení záležitostí týkajících se společných prostor, nedisponují však zdroji pro jeho opuštění a životu v kontextu prostředí se přizpůsobují.

Vyloučení ze služeb znamená, že jedinci, rodiny i skupiny stojí před bariérami, které jim ztěžují přístup ke službám, jež jsou pro většinu společnosti běžnými, ať už jsou to služby přicházející za uživateli přímo do domácností od dodávek elektrické energie až po domácí péči o členy domácnosti se zdravotním či jiným znevýhodněním, nebo služby poskytované ve veřejném prostoru jako pošta, lékařské nebo bankovní služby. Mezi typické znaky lidí žijících trvale v prostředí sociálního vyloučení patří mimo jiné kombinace takových charakteristik jako právě špatný zdravotní stav způsobený ztíženým přístupem ke zdravotní péči nebo absence bankovních účtů. Situace, kdy lidé v prostředí sociálního vyloučení nedosáhnou na služby seriálních organizací, v konkrétním případě nedosáhnou na úvěr od banky, využívají alternativní poskytovatele,¹ kteří poskytují půjčky, jež jsou Piersonem (2010) nazývány výstižně jako predátorské.

Dále v textu budu opakovaně užívat pojmy **majorita** a **minorita**, zastávím se tedy krátce u jejich vymezení, než se budu věnovat jednotlivým dimenzím, které může sociální vyloučení nabývat. Majorita a minorita tvoří dvě vzájemně oddělené skupiny společnosti – jejich oddělení je dáno přístupem k moci a ke zdrojům. Majorita je ta část společnosti, která disponuje neomezeným přístupem k moci a zdrojům, minorita má přístup omezen, v krajním případě pak zcela odepřen. Majorita a minorita nemusí být dána početním rozdílem – ačkoliv takovou představu často užívané české termíny „většina“ a „menšina“ evokují – proto se jejich užívání vyvaruji a budu užívat pojmy majorita a minorita. Sice obecně bývá častější situace, kdy majorita skutečně bývá početnější, nicméně počet není klíčovým prvkem definice. Zároveň existují v historii poměrně známé příklady, kdy početně výrazně menší majorita ovládala početně výrazně větší minoritu – například počátky kolonizace amerického kontinentu, kdy kolonizátoři disponovali přístupem ke zdrojům (v tomto případě zejména střelným zbraním), díky nimž mohli ovládnout alespoň zpočátku početnější minoritu.

V této knize budu jako minoritu chápat obyvatele území označovaných jako sociálně vyloučené lokality a jako majoritu obyvatele stejných obcí žijících na územích, které takovým označením nedisponují. Skutečnosti, že lidé žijící v sociálně vyloučených lokalitách jsou omezováni v přístupu k moci a zdrojům, se budu blíže věnovat na následujících stránkách. Samozřejmě jsem si vědom problematičnosti takového vymezení, jednak proto, že pohled na to, které území je či není sociálně vyloučenou lokalitou, se může u různých badatelů, politiků, ale také obyvatel samotné obce lišit, jednak proto, že samotný termín sociálně vyloučená lokalita může působit jako nálepka, která může přispívat k handicapování obyvatel takto označených oblastí právě k přístupu k moci a zdrojům, a může tedy minoritní postavení potvrzovat. Přes tyto výhrady je nezbytné si fenomény, o kterých bude dále pojednáváno, pojmenovat. Opakuji, že pojmy majorita a minorita zde budu užívat ve smyslu sociálním (obyvatelé lokality označované jako sociálně vyloučená), nikoliv ve smyslu etnickém.

¹ Někteří autoři, např. Moravec (2006), o nich hovoří jako o „obchodnících s chudobou“.

1.1.2 Dimenze sociálního vyloučení

Existuje řada pohledů členících potíže, s nimiž se obyvatelé sociálně vyloučených lokalit potýkají do různých dimenzí či oblastí. Charakteristika těchto jednotlivých dimenzí může sloužit jako argument podporující mé výše uvedené tvrzení, že se obyvatelé těchto míst nacházejí v minoritním postavení – tedy mají ztížen přístup k moci a některým zdrojům. Z různých typologií vybírám a na následujících řádcích stručně představím typologii Marešovu (2006). Ten využívá členění na dimenzi ekonomickou, sociální, politickou, prostorovou a symbolickou.

Ekonomická dimenze je úzce propojena s nezaměstnaností. Sirovátka (2002) označuje právě nezaměstnanost za klíčový aspekt sociálního vyloučení. V České republice existuje silná vazba mezi nezaměstnaností a chudobou. Nejvýznamněji ohrožené pádem do chudoby jsou tedy rodiny, kde jsou oba dospělí členové nezaměstnaní. Riziko dále narůstá, pokud se jedná o nezaměstnanost dlouhodobou. S narůstající dobou, kterou člověk stráví mimo pracovní trh, klesá jeho hodnota pro potencionálního zaměstnavatele, který raději upřednostní uchazeče, jenž do pomyslné fronty čekatelů na pracovní místo přišel později (tzn. je bez zaměstnání kratší dobu). Vedle exkluze je významná na pracovním trhu také marginalizace, díky níž jsou jedinci a skupiny vyčleňovány z primárního pracovního trhu na sekundární. Ten se vyznačuje nižší ochranou zaměstnanců, menší jistotou ohledně trvání pracovního místa. Lidé tak zažívají nezaměstnanost opakovanou.

Sociální dimenze exkluze je spojována s rozpadem tradičních domácností, s růstem výskytu patologického chování, zejména kriminality mládeže. V českém prostředí je typicky vázána na území měst, kde je spojována také s prostorovým vyloučením. Především jsou jí postiženy menšiny, lidé s nízkým sociálním kapitálem a dále pak rodiče samoživitelé (Mareš, 2006). Sociální exkluzí jsou ohroženy významněji rodiny, v nichž má živitel nedokončené základní vzdělání. Jak již bylo zmíněno, týká se kromě jiných skupin především menšin, v českém prostředí pak specificky Romů. Kombinace nízkého vzdělání a diskriminace na pracovním trhu vytlačuje Romy na sekundární pracovní trh (Mareš, 2006). Tyto faktory podporoval zejména dlouhodobý proces vytlačování Romů z běžných základních škol do alternativních vzdělávacích systémů, ať už se jednalo v minulosti o školy zvláštní, později praktické. Tento proces byl nastaven již ve druhé polovině 20. století, přečkal však i revoluční změny po roce 1989 a pokračoval bez významnějších změn i v 21. století (Němec, 2020). Docházelo zde jednoznačně k záměně kulturního a mentálního handicapu. Děti, které nedisponovaly kulturním kapitálem potřebným ke zvládnutí běžné základní školy, byly umísťovány do škol zřízených pro děti s lehkým mentálním handicapem. Zásadní v této oblasti byl rozsudek Evropského soudu pro lidská práva v roce 2007 (stížnost č. 57325/00 *D. H. a ostatní proti České republice*), jenž označil za oprávněnou stížnost osmnácti Romů, kteří poukazovali na své neoprávněné umístění do zvláštních škol. Ačkoliv soud posuzoval situaci pouze konkrétních osmnácti občanů, ne Romů v České republice obecně, je

jednoznačné, že se nejednalo o ojedinělý případ diskriminace, ale o diskriminačně nastavený systém (Svoboda, 2010). Česká republika musela následně přijmout nápravná opatření. A i když už se běžně nestává, že by byly romské děti zařazovány plošně do alternativních vzdělávacích systémů, stále je segregace ve školství přetrvávajícím problémem a romské děti jsou stále více než jejich spolužáci ohroženi opuštěním základního vzdělávacího proudu, případně se ocitají ve školách, které je možné označit jako školy segregované (Němec, 2020). Na přetrvávající segregaci praxi ve vzdělávacím systému některých postsocialistických států včetně České republiky poukazuje O'Nions (2015), která zmiňuje, že Evropská komise zahájila v roce 2013 s Českou republikou řízení ohledně zlepšení situace v oblasti integrace Romů. Autorka přímo hovoří o pokračování porušování Listiny základních práv a svobod ze strany České republiky a pokračujícím neúspěchu českých orgánů při řešení obav štrasburského soudu vyslovených v roce 2007 (O'Nions, 2015). Děti vyčleněné z běžného vzdělávacího proudu jsou tak fakticky vyloučeny z možnosti pokračovat ve vzdělávání v maturitních oborech, případně pak i na vysokých školách, čímž jsou výrazně sníženy jejich kariérní šance. Zároveň se nemají možnost setkávat s vrstevníky z jiného prostředí. Škola přestává plnit roli prostoru, v němž by mohlo docházet ke kulturní výměně a děti by získávaly zkušenosti s dětmi z jiného kulturního a sociálního prostoru. Obecně je možné konstatovat, že míra vzdělanostní reprodukce v české společnosti je vysoká (Katrňák, 2004) a diskontinuity způsobené minulým režimem jsou postupně odstraňovány (Katrňák, Fučík, 2010).

Politická dimenze exkluze se projevuje jako neschopnost participovat na rozhodnutích, která bezprostředně ovlivňují vlastní život. Sociálně vyloučení neparticipují na politickém životě, nevyužívají svého aktivního ani pasivního volebního práva. Tím pádem coby „nevoličiči“ nejsou zajímaví pro velkou část aktivních politických představitelů, která si je vědoma, že řešením jejich potřeb nezíská kýžené politické body v podobě voličských hlasů pro další funkční období. Mezi odborníky zabývajícími se tématem sociálního vyloučení jsou zastoupeny dva vzájemně protichůdné pohledy na to, jakým způsobem by měla být participace podporována. Je možné je shrnout jako spor liberalismu a multikulturalismu (Vašat, 2021). Zatímco zastánci liberalismu (Jakoubek, 2004; Hirt, 2005) zdůrazňují práva lidí jako individualit, vymezují se vůči zařazování lidí do různých (zejména etnických) kategorií i proti jejich vůli, multikulturalisté (Baršová a Barša, 2005) obhajují význam skupinové identity a důležitost respektu ke skupinovým specifikům. Oba tyto pohledy jsou relevantní a je možné se s nimi setkat jak v politických koncepcích týkajících se sociálně vyloučených lokalit, tak v každodenním uvažování sociálních pracovníků působících v sociálně vyloučených lokalitách. Liberální přístup zvyšuje příležitosti jednotlivců a zvyšuje jejich šance na vzestupnou sociální mobilitu. Naopak neumožňuje hájení skupinových práv, která se mohou v některých sociálně vyloučených lokalitách rovněž jevit jako významná. Oproti tomu multikulturní přístup umožňuje vést zápas za uznání skupinových požadavků se zachováním primordiálních odlišností dané skupiny. Shluk jednotlivců obývajících vyloučenou lokalitu bude těžko vyjednávat se zastupitelstvem o svých požadavcích. Na druhé straně

multikulturalistické pojetí může přisuzovat lidem etnickou či jinou identitu, kterou si nezvolili, nutit je žít v rámci vymezených kategorií a znemožňuje tím individuální vzestup jednotlivců, kteří by chtěli dané schéma opustit (Vašat, 2021).²

Prostorová dimenze sociální exkluze se vyznačuje prostorovým oddělováním lidí a skupin splňujících charakteristiky sociálního vyloučení. Tímto procesem vznikají geograficky izolovaná území, označovaná jako sociálně vyloučené lokality. Rozsah takových území je různý – může se jednat o jeden bytový dům nebo ubytovnu, jako tomu bylo např. v případě tzv. „masokombinátu“ v Kladně (Radostný, Růžička, 2006), jedné ulice nebo její části jako v případě proslavené ulice Maticní v Ústí nad Labem (Roček, 1999)³ nebo celou městskou čtvrť jako v případě Předlic v téže krajském městě nebo Chanova u Mostu – v jednom případě oddělené průmyslovými komplexy, v druhém nezastavěném územím a rychlostní komunikací. V takto vymezeném prostoru dochází ke koncentraci Romů, kteří jsou dlouhodobě nezaměstnaní, zatímco jiní obyvatelé, zejména příslušníci střední třídy, tato území opouštějí (Mareš, 2006). Veřejností, ale i místní politickou reprezentací je pak tato problematika tematizována jako „romská“, přičemž je stavěn do popředí etnický rozměr problému. V některých momentech je přítom etnický rozměr „dodáván“ samotnou místní samosprávou. Jako příklad je možné uvést Analýzu (1999) mapující situaci v ústecké Maticní ulici v době vrcholícího napětí mezi „starousedlíky“ a „Romy“, která poukazuje na skutečnost, že lidé, kteří obývali pavlačové domy a byli považováni za neplatiče, měli velice rozličný osud včetně důvodu příchodu na tuto adresu (od dluhů na předchozí adrese přes žádost o přidělení obecního bytu mladou rodinou až po přidělení náhradního „dočasného“ bydlení) a jediné, co je spojovalo, byla právě jejich romská etnicita.⁴ Právě v takto uměle vytvořených seskupeních sociálně slabých lidí vznikají dlužníci i z lidí, kteří dříve žádné dluhy neměli – mnohdy bývají obytné domy energeticky náročné, zároveň neřešený stav domů ze strany vlastníků v podobě častých poruch (například protékání vody) způsobuje další nutná vydání. Sociálně vyloučená lokalita tak vyrábí dlužníky z dosud bezdlužných lidí. Zároveň Pierson (2010) hovoří o přizpůsobení se životu v kontextu lokality, které spočívá například i v alternativních způsobech zajišťování zdrojů, které umožňují přežít v prostředí sociální exkluze, ale neumožňují toto prostředí opustit.

Další dimenzí sociálního vyloučení je **dimenze symbolická**, která je propojena se stigmatizací jedinců a sociálních skupin, které jsou vnímány majoritní skupinou

² S polemikou zde zmíněných autorů (Tomáše Hirta a Pavla Barši) je možné se podrobněji seznámit v jejich textech obsažených například v knize Romové a cikáni – neznámí i známí (Jakoubek, Jakoubková Budilová, 2008), kde na sebe vzájemně reagují.

³ V obou případech (Masokombinát v Kladně i Maticní ulice v Ústí nad Labem) se již sice jedná o lokality bývalé (tedy dnes neobydlené), nicméně poměrně výrazné a překračující svou známostí region, ve kterém se nacházely – v případě Maticní ulice se dalo hovořit o známosti téměř celosvětové; o událostech k tomu vedoucích referuje podrobně Roček (1999) v knize Zed’.

⁴ Přesněji řečeno je spojovala skutečnost, že byli jako Romové vnímáni svým okolím, především tedy představiteli místní radnice. Zda se sami jako Romové identifikovali, nebylo v tomto případě podstatné.

jako jiné, tím pádem cizí a potenciálně deviantní. Skrze nálepky, které jsou jim přidělovány, jsou tito lidé segregováni mimo hlavní společenský proud. Velký je v tomto ohledu vliv médií, v nichž je obraz Romů vykreslován především prostřednictvím jejich odlišnosti (Mareš, 2006). Autorky dvou různých výzkumů zaměřených na mediální obraz Romů v České republice, které byly provedeny s desetiletým odstupem (Sedláková, 2002, Křížková, 2012) shodně upozorňují na skutečnosti, že Romové se v médiích objevují výhradně jako objekty („oni“) a významně převažují negativní témata, s nimiž jsou spojováni. Z novější analýzy (Křížková, 2012), která mapovala mediální výstupy v době veřejností sledovaných kauz na Šluknovsku a v Břeclavi,⁵ vyplývá významná role médií při formování protiromských nálad ve společnosti. Média tím, že připisovala kriminalitě etnické nálepky,⁶ významně posilovala negativní stereotypy o Romech ve společnosti. Tím jen docházelo k potvrzování odlišnosti a symbolického vyloučení osob identifikovaných jako Romové z majoritní společnosti.

Časté jsou debaty o tom, nakolik je sociální vyloučení zaviněno samotnými lidmi, kteří se do této situace dostali svou vlastní nedostatečností nebo svým osobním selháním, nebo nakolik se tito konkrétní lidé stávají pouze oběťmi systémů, které nemohou dostatečně sami ovlivnit. Toto popisuje Toušek (2006), který rozlišuje příčiny sociálního vyloučení vnitřní a vnější. Mezi vnitřní vlivy, které mohou sociální vyloučení podporovat a které mohou být samotnými lidmi alespoň do určité míry ovlivnitelné, řadí ztrátu pracovních návyků při dlouhodobé nezaměstnanosti, neschopnost hospodařit s penězi, orientaci na uspokojování aktuálních potřeb a s tím spojenou neschopnost efektivního plánování do budoucna, apatii a nízkou motivaci k řešení vlastních problémů. Mezi vlivy vnější, které jedinec sám nemá možnost ovlivnit, neboť jsou dány podmínkami panujícími v širší společnosti, řadí bytovou politiku obce, stav na trhu práce, sociální politiku státu, ale také diskriminační projevy majority, které jsou v českém prostředí vztahovány k romské etnicitě obyvatel vyloučených lokalit.

Podrobnější členění přístupů k sociálnímu vyloučení nabízí Levitas (2005), když člení přístupy na redistributivní, morální a sociálně-integrační.

Redistributivní diskurs se zaměřuje na chudobu a nerovnosti ve společnosti. Pro jejich odstranění je nutná redistribuce. Tento přístup se vymezuje zejména vůči individualismu, neboť jedinec sám o sobě nemůže zvládnout řešení všech problémů souvisejících se sociálním vyloučením.

⁵ Na Šluknovsku se jednalo o sérii demonstrací s protiromským zaměřením organizovaných neonacisty, ke kterým se ovšem přidávali i místní občané, kteří sami sebe označovali za „spořádané“, z důvodu obavy o bezpečnost, jejichž ohrožením měli být právě převážně romští obyvatelé městských ubytoven. Média v tomto případě sehrávala významnou roli.

V Břeclavi se jednalo o případ mladíka, jenž si vymyslel, že byl napaden Romy, kteří mu měli způsobit vážná zranění. To opět spustilo vlnu protiromských nálad, které byly médií úspěšně živeny. Následné mladíkovo přiznání ke lži vyloučilo mediálně do ztracena.

⁶ Fakt, že se jedná o „romskou“ kriminalitu, měl být i důvodem pro uveřejnění určitých zpráv, neboť zpráva sama o sobě bez zmínění etnicity pachatelů by byla nezajímavá a pravděpodobně by ani nebyla uveřejněna.

Morální diskurs poukazuje na nedostatečnosti jedinců a jejich selhání. Podle tohoto diskursu někteří jedinci přijímají protispolečenské normy, podle nichž se chovají. Tito lidé jsou náchylnější k závislosti na drogách, mají méně stabilní vztahy, stávají se pachatelé trestných činů. Tito jedinci jsou označováni jako „*underclass*“ a zaujímají nejspodnější příčky společenského žebříčku.

Sociálně-integrační diskurs zaměřuje pozornost v prvé řadě na placenou práci a na participaci na trhu práce. To považuje za hlavní východiska pro dosažení koheze ve společnosti. Vymezuje se vůči diskursu redistributivnímu, který pouhým přerozdělováním zdrojů nenabízí lidem možnost zajištění placené práce, a naopak jejich vyčlenění z pracovního trhu potvrzuje.

Barša (1999) pak v souvislosti s vinou za sociální exkluzi hovoří o „obviňování obětí“, kdy systém jedince dotlačí do situace, ve které mu nezbude nic jiného než přijmout ty alternativní způsoby chování, které společnost považuje za patologické. Následně je jedinec tímto systémem označen za viníka a systém tím v podstatě legitimizuje marginalizaci nebo vyloučení taktového jedince.

1.1.3 Exkluzivní a inkluzivní společnost

Do přibližně stejné doby, ve které se začíná užívat termínu „sociální vyloučení“, tedy do 70. let 20. století, umísťuje Young (1999) přerod od společnosti inkluzivní ke společnosti exkluzivní. Inkluzivita společnosti je podle něj charakteristická pro první poválečná desetiletí, ve kterých dochází k ekonomickému růstu. Střední společenské vrstvy se rozšiřují a jsou schopné přijímat další členy stoupající na žebříčku sociální mobility odspoda. Tento „zlatý věk“ však netrvá věčně, ekonomický růst se zpomaluje, přichází ropné krize a nastupuje také krize sociálního státu, začíná se mnohem důsledněji zkoumat a přehodnocovat, kdo je ještě hoděn podpory ze strany státu a kdo již nikoliv. Málokdo chce dobrovolně vykročit na sestupnou cestu v rámci sociálního postavení, a tak se většina snaží posilovat své postavení na úkor jiných, které chce nechat pomyslně pod sebou, neboť již z nějakého důvodu nejsou hodni dosahovat na omezené zdroje. Společnost se dle Younga (1999) rozděluje na „**jádro**“ a „**okraj**“, přičemž hranice mezi nimi se stávají mnohem zřetelnější a ostřejší, než byly v době „zlatého věku“ inkluzivní společnosti. Překročení těchto hranic ve směru z jádra k okraji je poměrně snadné, v opačném směru náročnější.

Je možné uvažovat o tom, že se proces přerodu společnosti inkluzivní ve společnost exkluzivní, přímo dotýká také lokalit označovaných jako sociálně vyloučené a jejich obyvatel. V době, kdy se objevuje stále větší počet lidí, kteří nejsou společností přijímáni a jsou odstředivými silami vytlačováni z jejího středu, odcházejí tito na okraj nejen symbolicky, ale také fyzicky – přesunem v prostoru – odcházejí na území, která jsou nazývána jako sociálně vyloučené lokality. Přesněji řečeno na území, která tuto nálepkou (sociálně vyloučená lokalita) získávají právě příchozem většího počtu lidí, kteří jsou z jádra přesouváni na okraj. Reálně tak dochází

k „rozpojení“ těchto území s ostatními částmi obce a můžeme hovořit o vzájemné dezintegraci obce a těchto území.⁷

V českém prostředí poukazuje na slábnutí středních vrstev a postupné přesouvání jejich členů na okraj zejména Keller (2011), kterého znepokojuje množství lidí ocitajících se mimo primární trh práce a tím i ve značně znevýhodněném postavení.

I když Young (1999) ve svém modelu společnost schematicky rozděluje pouze na dvě části (jádro a okraj), realita je složitější, neboť ani jedna část není homogenní. V dalších částech se budu zabývat převážně těmi lidmi, kteří by dle Younga obývali okraj společenského prostoru. Nicméně ani „jádro“ nebude možné opomíjet, neboť právě jejich vzájemné odlišení je vůči sobě vymezuje. Navíc ti, kteří tvoří jádro společnosti, jsou zpravidla držitelé zdrojů (Popple, 2015), kteří významným způsobem ovlivňují, jak se bude žít na okraji, resp. kde a jak budou vymezeny „hranice“ a nakolik tyto budou pouze symbolické a nakolik faktické.

Lidé, kteří tvoří v Youngově (1999) pojetí okraj, jsou lidé, kteří postupně ztrácejí jakékoliv vazby s hlavním společenským proudem – Youngovými slovy s jádrem. Životní strategie, které prosazuje majorita, se jim stávají nejen nedostupné, ale také nesrozumitelné (Moravec, 2006). Již byla zmíněna problematika přemísťování dětí z vyloučených lokalit mimo hlavní vzdělávací proud. Moravayová (2010) v této souvislosti upozorňuje na důsledky tohoto fenoménu. Vedle již zmíněných snížených kariérních šancí je možná ještě zásadnějším problémem segregovaného vzdělávání vzájemné oddělení dvou skupin dětí, čímž ztrácejí pomyslné „obě strany“. Pokud děti z vyloučené lokality dochází například do segregované školy opět s dětmi z vyloučené lokality, nemají možnost vytvořit si neformální kontakty s dětmi z jiného sociálního prostředí, nevzniknou tak sociální kontakty využitelné i v budoucím životě, na „obou stranách“ vznikají mýty s předsudečnou povahou o „těch druhých“, které znají jen z letmých kontaktů ve veřejném prostoru nebo historek kolujících v jejich sociálním prostředí. Neexistující ambice po naplnění dosažení cílů přijímaných majoritou tak není způsobena jejich „nepřizpůsobivostí“, ale nesrozumitelností, která je podporována také neexistencí společného prostoru, kde by mohlo k výměně informací a tvorbě společných zkušeností docházet.

Řešení sociální exkluze je důležitým tématem také z hlediska sociální koheze (Mareš, 2006). Významné rozdíly ve společnosti mohou být rizikem pro kohezi – lidé v minoritním postavení zažívající marginalizaci či segregaci⁸ se mohou začít domáhat práv nelegitimními či přímo nelegálními cestami, což může ohrožovat společnost jako celek. Na druhé straně takové jednání na straně minority může vést k radikalizaci části majority, která může požadovat (další) odejmutí práv minoritě či realizaci represivních opatření proti ní.

⁷ V postsocialistických zemích může odsouvání na okraj nabývat pro dotčené jedince a skupiny zvláště překvapivých podob. Jestliže Young (1999) zasazuje přelom inkluzivní a exkluzivní společnosti do 70. let 20. století, v té době na našem území existoval paternalistický přístup státu, který uměle udržoval většinu společnosti na stejné sociální úrovni. V průběhu transformace, kdy role státu ustoupila do pozadí, byl pro některé skupiny lidí přesun na okraj příliš rychlý a nečekaný.

⁸ Pojmům marginalizace a segregace bude věnována pozornost v podkapitole 1.4.

Alexander (Ústřední solidarita, 2006) v této souvislosti hovoří o solidaritě, do níž je třeba zahrnout i příslušníky minoritních skupin. Tento úkol je o to náročnější, čím větší „primordiální mezera“ existuje neboli čím významnější jsou rozdíly mezi majoritní a minoritní skupinou, přesněji řečeno, čím více majorita tyto rozdíly jako významné vnímá. Solidarita je pak uplatňována jen vůči těm členům společnosti, kteří jsou identifikováni jako totožní nebo alespoň velice podobní.

Příslušníci minority se tak mohou dostávat do pozice obětních beránků (Girard, 1997), kterým jsou připisovány viny za neúspěchy majority nebo viny za vlastní nedostatečnost při začleňování do majoritní společnosti. Její příslušníci tak mají tendenci hodnotit pouze „druhou stranu“ a přičítat jí na vrub i nedostatečnosti vlastní.

Tomu jako nástroj často slouží představa „národa“, kdy jsou jedinci dle specifických znaků přiřazováni do určitých národních „příhrádek“ a příslušnost k odlišnému národu se může sama o sobě stávat důvodem pro vyčlenění jedinců a skupin z okruhu společně sdílené solidarity. Ačkoliv možných pohledů na to, jak vymezovat „národ“, „nacionalismus“ a jejich vzájemný vztah existuje mnoho a často velmi protikladných (Hroch, 2009), je zřejmé že konstrukt národa (ať už vznikl kdykoliv a v jakémkoliv vztahu k nacionalismu) má významný vliv na inkluzivní a exkluzivní mechanismy. Dle Gellnera (2003) staví nacionalismus identitu na představě „společných kořenů“ spíše než na čemkoliv jiném a aktuálnějším. Nevadí, že společné kořeny se nemusejí zakládat zcela na pravdě a mohou být do značné míry vybájené.⁹ Nacionalismus je dle Gellnera (2003) prvkem spadajícím do sféry „*Gesellschaft*“, který ovšem užívá jazyka „*Gemeinschaft*“, kdy se snaží prezentovat anonymní společnost pojmenovanou národ jako uzavřenou útulnou komunitu. Jelikož byl na českém území v historii společný národ vyzdvihován a byla mu připisována vysoká hodnota,¹⁰ jsou v českém prostředí tendence přijmout za „svého“, neboli za solidarity hodného, raději neznámého člověka, kterého identifikujeme jako příslušníka stejného (tedy českého) národa než souseda sdílejícího stejný geografický prostor, který ale nevyhovuje zařazení do příhrádky „český národ“ (například kvůli výrazným primordiálním odlišnostem).

1.1.4 Koncept kultury chudoby

Vedle konceptu sociálního vyloučení existují i další perspektivy, ze kterých je možné popisovat procesy a příznaky dezintegrace obcí a jejich vyloučených lokalit. Jedním z významných je koncept „kultury chudoby“. Tento termín začal užívat Lewis (1968), když potřeboval popsat výsledky svých výzkumů, které prováděl na ame-

⁹ Jak poukazuje Holý (2001), Češi sebe sami rádi považují za národ s hlubokou demokratickou tradicí, přesto, že většinu minulého století Češi strávili v různých totalitách.

¹⁰ Holý (2001) zmiňuje, že za předlistopadového režimu byla emigrace považována oficiálními institucemi socialistického státu za zradu vlasti, národa a socialismu. Ačkoliv mezi většinovou společností nebyl zradě socialismu připisován takový význam, interpretace hovořící o zradě národa byla všeobecně přijímána.